

До питання про металообробку у племен донецької катакомбної культури

Рідкість металевих виробів — характерна ознака для пам'яток енеолітичної доби. Найдавніші металеві предмети, які були у вжитку степового населення, стали відомі з відкриттям Маріупольського могильника (XXIV та поховання з браслетами)¹. Хронологічно близькі до них металеві вироби, виявлені в похованнях Микільського² та при пізніших похованнях Чаплінського могильників³, а також мідна гривна, знайдена у кам'яному ящику при дитячому похованні поблизу с. Золота Балка на Нижньому Дніпрі⁴.

Останнім часом наші відомості про давні металеві вироби збагатилися знахідками з ґрунтового енеолітичного могильника поблизу с. Петро-Свистунове, Запорізької обл.⁵ Тут при похованні № 1 та в розмиві берега були знайдені мідні браслети, виготовлені з округлого відкляпаного мідного дроту, та сокира-клевець, яка дещо нагадує сокиру з с. Ругуджа із гірського Дагестану⁶.

Отже, стародавні металеві вироби цих поховань склались переважно з прикрас — простих за формою і технікою виготовлення.

На поселеннях цієї доби Стрільча Скеля, Середній Стіг II, Малюхов Бугор, Олександрія, Дерейвка металеві вироби не траплялись.

Приведений Є. М. Чернихом спектральний аналіз металевих виробів із Чаплінського могильника та мідної гривни з поховання поблизу с. Золота Балка показав, що вони відносяться до різних за своїм хімізмом груп.

Так, металеві вироби Чаплінського могильника виготовлені з чистої міді, не легірованої ніякою спеціальною домішкою. При цьому зазначається присутність невеликої кількості (в десятитисячних долях процента) срібла і (в мікроконцентраціях) цинку⁷.

Між тим, металева гривна з поховання поблизу с. Золота Балка виготовлена з міді з високим вмістом миш'яку (0,23%), що зближує її з металевими виробами ямної та катакомбної культур.

Порівняння даних спектрального аналізу металевих виробів з Чаплінського могильника і з поховання поблизу с. Золота Балка свідчить про різні їх джерела здобування сировини. На думку Є. М. Черниха, метал Чаплінського могильника здається найбільш схожим до бахмутських руд Донеччини⁸.

В похованнях ямної культури знахідки металевих виробів надзвичайно рідкісні, тоді як в похованнях донецьких катакомбних племен вони трапляються часто. Цей факт дав підставу окремим дослідникам дійти висновку, що у степового населення України метал з'являється лише на-

¹ М. Макаренко. Маріупольський могильник. К., 1933.

² Д. Я. Телегін. Никольський могильник епохи неоліта—меди в Надпорож'є.— КСИД, вып. II. К., 1961, стор. 20.

³ А. В. Добровольський. Могильник в с. Чаплі.— Археологія, т. IX. К., 1954, стор. 106—118.

⁴ Матеріали із розкопок автора зберігаються у фондах ІА УРСР.

⁵ О. В. Бодяньський. Енеолітичний могильник біля с. Петро-Свистунове.— Археологія, т. XXI. К., 1968.

⁶ В. Г. Котович. Археологические работы в горном Дагестане.— Материалы по археологии Дагестана, т. II. Махачкала, 1961, рис. 21, 4.

⁷ Е. Н. Черных. История древнейшей металлургии Восточной Европы. М., 1966, стор. 66.

⁸ Там же, стор. 67.

прикінці існування ямної культури, а порівняно широке поширення його спостерігається пізніше, в період катакомбної культури⁹.

Дослідження Михайлівського поселення і виявлені на ньому металеві знахідки якоюсь мірою дозволили переглянути це питання¹⁰. На поселенні, у верхньому культурному шарі, що відповідає пізньому етапові ямної культури, знайдено 26 різних виробів з міді: тесло, долото, ножі, шила. Нагадуємо, що серед виробів з каменю в цьому шарі була виділена група знарядь, пов'язаних з обробкою мідної руди. До них відносяться кам'яні кувадла, ступки, розтирачі. На особливу увагу заслуговує знахідка сопла, що говорить про місцеве виготовлення металевих виробів.

В пізніший період — катакомбний — в степовій Наддніпрянщині, Середньому Наддніпров'ї та Надазов'ї кількість виявлених металевих виробів зовсім мізерна. Так, наприклад, в степовій Наддніпрянщині на поселенні в урочищі Дурна Скеля, де розкрита площа понад 1400 м², виявлено лише одне мідне шило, на поселенні на острові Перун розкрита площа понад 1000 м², знайдено лише один наконечник списа.

Наведений вище короткий екскурс про перші кроки металообробки орієнтує нас про час її виникнення у степових племен України.

Чималий інтерес становлять дані, одержані при дослідженні пам'яток донецької катакомбної культури. За підрахунком С. Н. Братченка, кожне друге поховання супроводилось металевими виробами¹¹.

Серед металевих виробів трапляються долота, тесла, крюки, ножі, шила та прикраси. Щодо типів і техніки виготовлення мідні знаряддя аналогічні виробам, що були в побуті племен Північного Кавказу.

Особливе значення мають дані, які свідчать про наявність у катакомбних племен Сіверського Дінця місцевої металообробки. Так, ще в 1938 р. поблизу м. Краматорська Є. В. Євсеев при розкопках кургану відкрив поховання стародавнього металурга: поховання знаходилось в катакомбі (ніяких інших даних щодо поховального обряду не мається). В кургані виявлено глиняний тигель з краплями міді, що прикипіли, і чотири уламки від ливарної формочки, сердечник та горщик, характерний для пам'яток катакомбної культури Сіверського Дінця¹². Це приземистий плоскодонний горщик з невисокими прямими вінцями, з роздутими у верхній частині боками. Висота його 19,3 см, діаметр шийки 19 см, діаметр денця 16,5 см, найбільший діаметр 21 см. Горщик прикрашений орнаментом з відбитків тасьми і гусенички. Орнамент займав лише верхню частину посудини. Від верхнього зрізу вінця проходили короткі лінії відбитків гусеничного штампа, що утворювали схему ялинки. Між ними та в основі вінця горщика — три рядки тасьми. Нижче, на плічка, спускалися трикутники, заповнені горизонтальними лініями, утвореними відбитками гусенички (рис. 1).

Глиняний тигель овальної форми зі зливом. Краї його ошлаковані. Тигель виготовлений з глини зі значною домішкою піску. На зламі простежуються два прошарки: зовнішній — сірувато-пального кольору і внутрішній — червонуватого. Довжина тигля 10,8 см, ширина 9 см, висота 4 см, товщина стінок 1 см, товщина денця 1,5 см. Біля зливу і на дні — декілька краплин металу (рис. 2).

Ливарна формочка виготовлена з глини зі значною домішкою піску, вона носить сліди від тривалого користування. Форма збереглась в чотирьох фрагментах, що являють собою частини від двох половинок форми

⁹ Т. Б. Попова. Племена катакомбної культури. — Труды ГИМ, вып. 24. М., 1955, стор. 94—158.

¹⁰ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Михайлівське поселення. К., 1962, стор. 147.

¹¹ С. Н. Братченко. Культура племен бассейна Нижнего Дона во II тыс. до н. э. Диссертация. — НА ІА АН УРСР.

¹² Рисунки речей виконані Ю. М. Захаруком. Матеріал тепер розрізнений: частина речей зберігається в Жданівському, інші — в Донецькому краєзнавчих музеях.

з матрицями обушкової частини, тіла і леза. Середня частина відсутня. Довжина нижньої — 9 см, ширина 8,5 см, товщина 2,5 см, довжина верхньої — 10 см, ширина 7,5 см. На одній ретельно вирівняній площині кожної стулки форми відтиснута ще по сирій глині форма сокири. Довжина

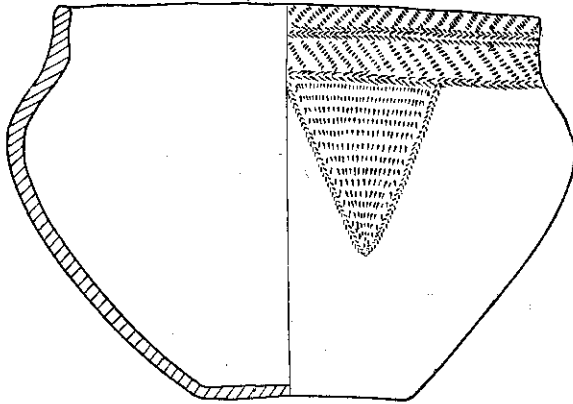

Рис. 1. Горщик.

сокири 19 см, ширина 6 см, а ширина біля леза 5,6 см. Сокира має розширене лезо, пряме тіло, на обушковій частині по краях є потовщення у вигляді валика (рис. 3). З сокирою знайдений трохі пошкоджений сердечник. Він менший за розмірами, ніж отвір. Довжина його 3 см, ширина 2,5 см.

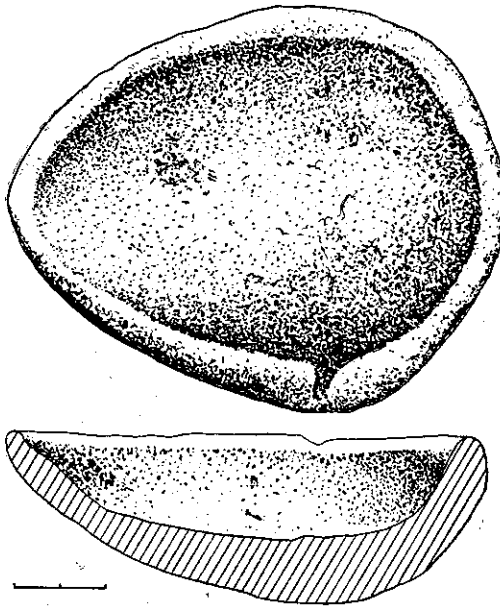

Рис. 2. Глиняний тигель.

В пам'ятках катакомбної культури Сіверського Дінця провусні сокири взагалі поки що не траплялись.

Близькі за формою сокири відливались в формочках Калинівського могильника з Нижнього Поволжя, які дослідники пов'язують з полтавкинською культурою¹³.

¹³ В. П. Ш и л о в. О древней металлургии в Нижнем Поволжье.— МИА, № 60. М., 1959, стор. 11—38.

Сокири, що відливалися у краматорській формі, за наявністю валикового потовщення на обушковій частині та прямизною тіла, близькі до сокир північнокавказької культури (першого її етапу)¹⁴. Період їх визначається першою чвертю II тисячоліття до н. е., про що також свідчить і виявлений разом з ливарною формочкою горщик, типовий для пам'яток катакомбної культури Сіверського Дінця.

Знахідка ливарної формочки важлива для визначення питання, з якого часу племена катакомбної культури почали самостійну обробку металу. Тимчасом, безпосередньо вказуючи на існування ливарного виробництва, вона не дає прямої відповіді для вирішення питання про джерело сировини.

На території України місцезнаходження мідних руд відомі в Донецькому басейні і на Криворіжжі. В Донецькому басейні вони приурочені переважно до західної половини слов'янсько-бахмутської котловини і

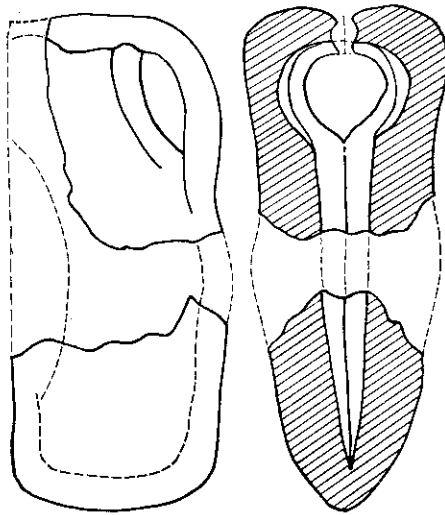

Рис. 3. Глиняна формочка для лиття сокири.

характеризуються окисленими кварцитовими рудами, а в одному випадку — у Климових хуторів є руди у вигляді жовнів сірчанних сполучень, включених в глинисті сланці¹⁵.

Розробка цих родовищ розпочалась досить рано. Є. М. Черних вказував на можливість їх використання ще в енеолітичну добу (хімічна характеристика металевих виробів Чаплінського могильника близька до бахмутських родовищ). Не виключено, що вони могли використовуватись і племенами катакомбної культури. Заперечувати це немає підстави доти, доки не буде проведена достатня кількість дослідів хімічного складу металевих виробів з пам'яток цього району.

Металеві речі з катакомбних поховань за формою північнокавказькі. І все ж наявність формочки, що засвідчує виготовлення таких досить складних знарядь, як сокира (хоч би й з привозного північнокавказького металу), дає підставу говорити про місцеве виготовлення речей (ножі, шила). Втім, виділення місцевих типів — справа майбутнього і потребує більших знань щодо металевих виробів з району Сіверського Дінця і особливо Прикубання, з яким безпосередньо були пов'язані донецькі катакомбні племена.

¹⁴ В. И. Марковин. Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы. — МИА. № 95. М., 1960.

¹⁵ А. С. Федоровский. Доисторические разработки медных руд и металлургия бронзового века в Донском бассейне. Воронеж, 1921, стор. 1—13.

О. Г. ШАПОШНИКОВА

К вопросу о металлообработке у племен донецкой катакомбной культуры

Резюме

Редкость металлических изделий — характерная черта для памятников степных племен энеолитического времени. Значительно больше их появляется в эпоху бронзы, что может быть связано с возникновением местной металлургии.

Вместе с тем, при решении вопроса о появлении местной металлообработки у катакомбных племен многие исследователи исходили из общих суждений. Так, например, на основании сравнительно большого количества металлических изделий в катакомбных погребениях Северского Донца и наличия древних шахт в Донецком бассейне, время использования которых остается еще не решенным, исследователи пришли к выводу о появлении металлургии у катакомбных племен. Но оба приведенных факта еще не давали решения этого вопроса.

В этом плане представляется весьма важным открытие погребения древнего металлурга у г. Краматорска. Оно находилось в катакомбе и сопровождалось характерной для памятников Северского Донца керамикой, глиняным тиглем, обломками глиняной формочки для отливки вислобушного топора.

Сам обряд захоронения и характер сопровождающего инвентаря дают возможность датировать это погребение первой четвертью II тысячелетия до н. э.

Это погребение имеет большое значение как для выяснения техники изготовления бронзовых орудий, так и для определения времени начала обработки металла у племен катакомбной культуры.

І. М. ШАРАФУТДІНОВА

Бронзові серпи Північно-Західного Причорномор'я (кінець II — початок I тисячоліття до н. е.)

Серед металевих знарядь праці, що були в побуті населення Північно-Західного Причорномор'я в період пізньої бронзи, за кількістю знахідок і значенням у господарстві одне з перших місць належить серпам (рис. 1).

Найгрунтовніші для свого часу відомості про серпи Північного Причорномор'я зібрані в монографії А. М. Тальгрена, де систематизовано майже всі бронзові вироби, зокрема серпи, знайдені до 1925 р.¹ Проте дослідження і відкриття наступного 40-річчя значно доповнили наші знання про цей період. З подальших публікацій слід назвати статті А. В. Добровольського², Е. О. Симоновича³, І. Т. Чернякова⁴. Окремі питання типології, походження, культурної приналежності серпів розглядаються у працях О. О. Іессена⁵, О. О. Кривцової-Гракової⁶. Серпам-

¹ А. М. Tallgren. La Pontide préscythique après l'introduction des métaux.— ESA, II. Helsinki, 1926, стор. 188—193.

² А. В. Добровольский. Бериславський скарб бронзової доби.— Археологія, т. II. К., 1948, стор. 152—163.

³ Э. А. Симонович. Ингульский клад.— СА, № 1. М., 1966, стор. 127—142.

⁴ И. Т. Черняков. Из истории бронзолитейного производства в Северном Причерноморье.— ЗОАО, т. II (35). Одесса, 1967, стор. 23—27.

⁵ А. А. Иессен. Прикубанский очаг металлургии и металлообработки в конце медно-бронзового века.— МИА, № 23. М., 1951, стор. 108—111.

⁶ О. А. Кривцова-Гракова. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы.— МИА, № 46. М., 1955, стор. 147—149.